

Biblioteka
INCUS

TIM *press*

Biblioteka
INCUS

Vjeran Katunarić
Marija Šarić

Teorija u sociologiji

Idealno, realno, ideologijsko, utopijsko

Nakladnik

TIM press d.o.o., Zagreb
Tel: 01 611 97 13; Faks 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Za nakladnika

Hašim Bahtijari

Urednik

Hašim Bahtijari

Recenzenti

prof. dr. sc. Rade Kalanj
prof. dr. sc. Inga Tomić-Koludrović

Lektorica

Zdenka Bedalov

Grafičko oblikovanje

TIM press

Tisak

Kika-graf d.o.o.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001070289

ISBN 978-953-8075-77-3

© TIM press

Sva prava pridržana.

Vjeran Katunarić
Marija Šarić

Teorija u sociologiji

Idealno, realno, ideologijsko, utopijsko

Zagreb, 2020.

Sadržaj

UVOD		7
1. dio		
IZGRADNJA TEORIJE U SOCIOLOGIJI		27
1. poglavlje	Što je sve teorija i čemu teorija?	29
2. poglavlje	Razvrstavanje teorija u sociologiji	39
3. poglavlje	Velika teorija – stari i novi klasici	45
4. poglavlje	Društvena teorija: primjeri razmatranja društvene stratifikacije i pokretljivosti	53
5. poglavlje	Sociologijska teorija u užem (postpozitivističkom) smislu	61
6. poglavlje	Empirijsko istraživanje vođeno teorijom	71
7. poglavlje	Društvena evolucija u svjetlu triju teorijskih rodova	77
8. poglavlje	Metateorija i paradigme	85
9. poglavlje	Sociologija kao multiparadigmatska znanost o društvu	91
10. poglavlje	Formalna teorija u sociologiji	99
11. poglavlje	Kritički realizam u sociologiji	105
12. poglavlje	Kamo ide teorija društva?	111
13. poglavlje	Umjesto zaključka: nijanse idealnog, realnog, ideologijskog i utopijskog u sociologiji	119
2. dio		
AUTORSKE BILJEŠKE		127
3. dio		
DODACI		193
KAZALO		289
ZAHVALE		297
O AUTORIMA		299

Uvod

Čovjek je sa svojom misli nastajao i razvijao se, nužno promišljajući zbilju, vanjsku i unutarnju, svoju prirodnu i društvenu sredinu i svoj svijet doživljaja, ideja i mašte, individualni i kolektivni.¹ Neke je motive počeo slikati, ponajviše životinje i prve grafičke znakove, na zidovima pećina u kojima je živio prije nekoliko desetaka tisuća godina, u ledeno doba, kada su uvjeti za obitavanje u prirodi pod otvorenim nebom bili izrazito teški.

Pismo i zapisi, kao složeniji oblik umijeća izražavanja, pojavili su se kasnije. Prvi takvi dokumenti pojavljuju se deset tisuća godina prije nove ere i svjedoče o počecima civilizacija, prije svega egipatske i mezopotamske.² Ti i drugi zapisi, isprva u kamenu, imali su uglavnom trivijalan sadržaj, od nadgrobničkih natpisa posvećenih pokojniku do prvih bilježaka trgovaca o obavljenim poslovima. Refleksni zapisi, u kojima se općenitije razmišlja o čovjeku i njegovoj sudbini i silama koje ga pokreću na djelovanje ili dovode u smrtnu opasnost, dakle misli prožete patosom, moralnim i religijskim, morali su čekati ne samo izume abecede i pisma, nego i materijala poput papirusa, životinjske kože i drugih preteča papira.

Teorijska misao nastala je mnogo kasnije. Ona predstavlja način racionalnog promišljanja uzroka i mogućih posljedica ili ciljeva zbivanja u stvarnosti, pri čemu se utjecaj viših sila, ključnih za mitsku misao, smatra sporednim ili pak iluzornim, nepostojećim. Ipak, potpuno oslobođenje znanstvene misli od mita, što je ideal i u današnjoj, pretežno pozitivistički usmjerenoj znanosti, nije bilo moguće. Razlog leži u tome što se znanstvena misao – pri čemu je teorija njezin pročišćeni oblik sastavljen od općih

1 Ovaj priručnik nastao je na temelju predavanja iz predmeta Izgradnja teorije u sociologiji na studiju sociologije (na Sveučilištu u Zadru i, prije toga, na Sveučilištu u Zagrebu). Predmet je, kao i ova knjiga, samostalno osmišljen i odabrani sadržaji uvršteni su u knjigu također prema koncepciji spomenutog predmeta. Naravno, studenti i studentice, nastavnici i nastavnice, istraživači i istraživačice i ostali zainteresirani korisnici ovog priručnika mogu u svom radu proširivati ponuđene teme ili odabirati slične ili pak posve nove. U tom cilju uz svako poglavlje u knjizi dodana je preporučena literatura.

2 Reference iz literature korištene za ovaj i druge tekstove bit će dodane iza svakog poglavlja kao (daljnja) preporučena literatura.

tvrdnji – ne zasniva isključivo na činjenicama potvrđenim ljudskim iskustvom i zapažanjima o prirodi i društvu. Kao što ćemo vidjeti u idućim poglavljima, dobar dio znanstvene teorije leži izvan dohvata empirijskih metoda istraživanja. U fizici, na primjer, Veliki prasak (metafora za način nastanka svemira iz energijskog „pramjehura“) još je uvijek hipotetski, tj. nedovoljno potkrijepljen empirijskim podacima.

Druga je stvar s prirodnim zakonima. Na primjer, zakoni termodinamike ili pak zakon gravitacije potvrđuju se ne samo eksperimentalno, nego i u svakodnevnom iskustvu. U sociologiji i drugim znanostima o društvu i čovjeku nisu ustanovljene tako čvrste pravilnosti da bi se moglo govoriti, na primjer, o zakonima društvenog razvitka. Umjesto toga prevladavaju probabilistička, funkcionalna i, sve rjeđe, deterministička poimanja. Jedna ukazuju na stupanj izvjesnosti nekih ishoda društvene interakcije ili promjene. Drugim riječima, nema tvrdnji koje su iznesene sa stopostotnom sigurnošću. Druga poimanja koja proizlaze iz funkcionalne analize ukazuju, suprotno probabilističkim shvaćanjima, na neočekivane posljedice društvenog djelovanja. I treća, deterministička poimanja ukazuju na neminovnost nekih društvenih procesa ili uzročno-posljedičnu vezu između dviju ili više društvenih pojava, a njihova omiljena tema jest neminovnost procesa modernizacije društ(a)va. Slično tome, neke determinističke teorije o kojima ćemo detaljnije pisati u ovoj knjizi, ukazuju na neuklonjivost društvenih nejednakosti ili barem su takve u dosadašnjoj povijesti. Međutim društvene nejednakosti se mijenjaju. Prvo, nemaju isti oblik u svakoj epohi (staleži, kaste, klase, slojevi – često pod zajedničkim nazivom stratumi), a ni odnosi vladajućih stratuma prema onome proizvođačkom nisu uvijek isti. Tako danas nigdje više službeno ne postoji i u ustavu nijedne zemlje nije propisano robovlasništvo. S druge strane postoje rjeđi i skriveniji, dakako ilegalni, oblici robovlasništva, na primjer „bijelo roblje“ koje uglavnom čine ilegalna trgovina radnom snagom i prostitucija; također dječji rad, inače protuzakonit, nerijetka je praksa na plantažama kaka u vlasništvu multinacionalnih kompanija kojima korrumpirane vlasti zemalja Juga širom otvaraju vrata.

Vratimo se izvorima teorijske misli. Ona je nastala u kasnijim razdobljima kulturnog razvoja na Zapadu, ponajprije u staroj Grčkoj. Tada sazrijeva spoznaja o tome da su stvaralačko mišljenje i sloboda prije svega rezultat osamostaljivanja individualne svijesti od utjecaja mitova u smislu prikazivanja povijesnih zbivanja kao nečega što je, kao i nastanak svijeta, određeno voljom bogova. Isto tako, stvaralačka misao ne robuje društvenim

običajima, ponajprije raznim društvenim predrasudama. Napokon, ali ne i najmanje važno, sloboda i stvaralaštvo podrazumijevaju postojanje društvene sredine u kojoj ljudi ne strepe od materijalne oskudice i neprestane borbe za ekonomsko preživljavanje. Upravo je taj uvjet još uvijek neostvaren u najvećem dijelu svijeta i najveća je preokupacija UN-a i drugih međunarodnih organizacija, kao i vlada mnogih zemalja. No je li briga iskrena ili glumljena i postoje li mogućnosti da razvoj društva krene u smjeru slobode, stvaralaštva i materijalne sigurnosti za sve ljude, pitanja su o kojima će više biti riječi u poglavljima ove knjige.

Na okolnosti u kojima se stvaralačka misao formira kao teorijska, ukazuju dva primjera filozofijske misli. Njihova značenja vrijede i za sociološki misao – tim više što je sociologija inspiraciju za neke svoje ideje ili pojmove o individui i društvu crpila iz filozofije (npr. razvoj, napredak) i prirodnih znanosti (npr. neke metode analize i mjerenja te tipologije pojava), oblika spoznaje koji su mnogo stariji od sociologije.

Prvi je primjer anegdotalan i ukazuje na izvorno značenje riječi *teorija*. Nju je starogrčki filozof Protagora (u 5. stoljeću pr. n. e.) upotrijebio da bi pokušao zdravorazumski, običnim riječima, jednom prolazniku pojašniti zbog čega na tržnici sjedi i gleda što se zbiva. Protagora mu je ovako objasnio svoju ulogu: „Ne kupujem ni ne prodajem, već promatram.“ Starogrčka je riječ za promatrača *theorós*. Malo je nedostajalo da kaže kako razmišlja više nego drugi ljudi na tržnici.

Štošta bi se moglo reći o razlikama o načinu razmišljanja kupca ili prodavača na jednoj, i mislioca na drugoj strani. Potonji razmišlja apstraktno, općenito i kontemplativno (zadubljen u svoje misli), drugi žuri i gleda da kupi po mogućnosti što kvalitetniju robu po što povoljnijoj cijeni. Suvremeni neuroznanstvenici smatraju da su ljudi lijevu polutku mozga, u kojoj su smješteni neuronski spletovi u funkciji apstraktnog mišljenja, počeli koristiti relativno kasno u povijesti. Do tada, tekstovi uglavnom opisuju stvarnost. U tu kategoriju spada i ponašanje kupca i prodavača. Oni su usredotočeni na zbrajanje troškova i koristi od transakcije i ne dopuštaju da im misli „odlutaju“ u svijet apstraktnih pojmova, jer bi to bilo beskorisno.

Takva kategorizacija teorije i prakse, kao beskorisnog i korisnog razmišljanja u međuvremenu je napuštena. Danas je udaljenost između kalkuliranja prodavača koji nastoji podići cijenu svoje robe i kupca koji cijenu pokušava spustiti na jednoj strani, i teorijskog mišljenja filozofa koji promišlja nastanak svijeta ili o tome kakva je ljudska priroda na drugoj, značajno smanjena zahvaljujući prije svega utilitarističkim (meta)

teorijama, poput teorije racionalnog izbora. One pokušavaju u jedinstveni okvir spojiti strategije djelovanja pojedinaca na tržištu s ostalim oblicima društvenog djelovanja, od načina sporazumijevanja u obitelji do pregovaranja između štrajkaša i uprave poduzeća. U svim tim slučajevima, prema utilitarističkim shvaćanjima, prevladava određeni oblik kupoprodajnog odnosa u čijem središtu je interes pojedinca ili organizacije da što više koristi izvuče za sebe. Možda je to djelomično točno ili se ne može posve isključiti u svim slučajevima. Ali, mnogi sociolozi i filozofi ne bi se složili s tvrdnjom da baš svi ljudi polaze prije svega od vlastitih i užih interesa. Takvo tumačenje ljudskog nauma vjerojatno ne bi prihvatio ni Protagora, budući da se on sam na tržištu ne ponaša ekonomski racionalno („ne kupuje ni ne prodaje“), a možda je takvih, više anonimnih promatrača, bilo još u tom trenutku. Osim toga, netko bi mogao aludirati na Protagorin dobar, upravo aristokratski ekonomski status pa i dobre političke veze, budući da je bio prijatelj atenskog državnika Perikla, pa bi mu stoga kupovanje, a još više prodavanje bilo čega na tržištu bilo ispod časti. To također znači da je imao više slobodnog vremena. Grčki naziv za slobodno vrijeme je *sholé* iz kojeg potječe riječ škola. Iako se dakle nijedna djelatnost ne može smatrati beskorisnom pa tako ni umovanje i školovanje, Protagorina izjava pruža primjer rađanja teorijske misli kao proizvoda apstraktnog mišljenja.

Drugi primjer teorijske misli, također filozofijske, dolazi krajem 18. i početkom 19. stoljeća iz Njemačke, tada rascjepkane na mnoge samostalne teritorijalne jedinice, poglavito kneževine. Živjelo se u zavjetrini od revolucija u Europi onog vremena, ali zato u društvu s velikim filozofima koji su doduše na revoluciju gledali kao na veliku prekretnicu u povijesti, ali i s određenom zadržkom. Rezerviranost te aristokratske misli prema novim događanjima najbolje je izražavala Hegelova misao prema kojoj „Minervina sova polijeće (tek) u suton“. Ta alegorijska poruka znači, opet slikovito rečeno, da valja čekati da se „slegne prašina“. Drugim riječima, kada se stanje smiri, utihnu odjeci nemira i borbi, lakše je razumjeti ili objasniti što se zaista zbilo i zašto. Danas je takav pristup uobičajen u analizi društva i povijesnih procesa: potreban je vremenski odmak od burnih zbivanja u društvu da bi se moglo jasnije razlučiti bitno od nebitnog, zaglušujuću buku svakodnevnice u kojoj se plasiraju propagandne poruke strana u sukobu od „tihe vode koja brege dere“, kako kaže domaća poslovice. Svjedoci smo krupnih procesa koji su od presudne važnosti, ali se slabo čuju ili vide, poput gomilanja nezadovoljstva i bijesa među

7. poglavlje

Društvena evolucija u svjetlu triju teorijskih rodova

Premda je klasična sociologija, ponajviše zahvaljujući djelu Herberta Spencera, prije Darwina lansirala ideju evolucije društva kao nastavka kozmičke evolucije ponajprije pojmovima „prirodnog odabira“ i „borbe za opstanak“, to nije zasjenilo Darwinov prvorazredan ugled, ne samo u biologiji nego i mnogim drugim znanostima. Uglavnom, Darwin je danas sinonim za teoriju evolucije, istisnuvši svoje prethodnike, poput Linnéa, Lamarcka, Malthusa, Mendela. Međutim za razliku od sociologije od kraja 19. stoljeća pa do kraja Drugoga svjetskog rata, koja je bila ponesena idejama socijalnog darvinizma (koji gotovo i nema veze s Darwinovim naučavanjem), koji je tada prerastao u znanstveni rasizam i postao dijelom gotovo svih znanosti koje su se bavile fenomenima života i ljudskim razvojem, današnja sociologija daje Darwinovu djelu mnogo manju važnost nego druge znanstvene discipline. Tako su evolucijska psihologija i evolucijska ekonomija daleko utjecajnije u svojim znanstvenim disciplinama nego što je to evolucijska sociologija (o kojoj će više riječi biti u nastavku). Razlozi tome su višestruki, a iznijet ćemo one koji su relevantni za sva tri teorijska roda u sociologiji. Potom ćemo razmotriti mogućnost(i) modifikacije teorije evolucije u sociologiji u svjetlu nekih kritičkih argumenata, kao i nekih novih puteva teorije modernosti i modernizacije.

Jedan od razloga manjeg utjecaja Darwinovih ideja u sociologiji tiče se povijesno-političkog konteksta. Socijalni darvinizam, od viktorijske Engleske od nacističke Njemačke, bio je akademski priznata doktrina, uključujući rasizam koji je bio i glavni stup ideologije i prakse imperijalno-kolonijalnog sustava. Nakon Drugoga svjetskog rata, rasizam je izbačen iz središta zapadnog svjetonazora. Socijalnim darvinizmom se danas nazivaju pak teorijske orijentacije u nizu znanosti poput sociobiologije, koje uzimaju genetsko naslijeđe kao presudan čimbenik ljudskog ponašanja.

Drugi razlog razmimoilaženja između Darwinovog nauka o podrijetlu vrsta i sociologije teorijske je naravi. Naime sociologija je, uzimajući u obzir ne samo Spencera, nego i Comtea, Marxa i Durkheima, u velikoj mjeri preuzela ideje prosvjetiteljstva, prije svega ideju napretka. Bez obzira na to što se radi o autorima koji dijele različita temeljna uvjerenja – liberalna (Spencer), konzervativna (Comte) i komunistička (Marx) – prema svima njima epohe su progresivne formacije. Svaka epoha, od robovlasničke do slobodno tržišne ili kapitalističke, predstavlja bitno novi društveni poredak u odnosu na prethodnu epohu. Za Darwina je, kao biologa, ideja napretka bila bespredmetna. Sam nije imao sklonosti prema rasizmu i empirijskom je istraživanju davao prednost pred bilo kojom doktrinarnom idejom. U prirodi je pak otkrio beskonačnu raznovrsnost i razvojni proces koji se ne odvija u jednom smjeru nego u više njih. Što je najvažnije, u tom procesu ne vidi usmjerenost prema konačnom cilju, nego smjer razvoja uzrokovan uglavnom slučajnim zbivanjima. U svijetu živog, jedini je razvojni cilj, ako se tako može nazvati, reprodukcija, stvaranje potomstva. Ali uvjeti reprodukcije vrsta vrlo su teški i što se tiče prilagodbe organizama na okolinu i dostupnosti izvora hrane (potonju ideju preuzeo je od Roberta Malthusa, koji je kao i Darwin završio studij teologije, a kasnije se počeo baviti izučavanjem uvjeta preživljavanja stanovništva). Iz Darwinovih istraživanja proizlazi isto što iz Evanđelja po Mateju: „Mnogo je pozvanih, malo odabranih.“ Taj elitistički zaključak ne uklapa se u projekt moderne demokracije koji počiva na načelima jednakosti i slobode, odnosno suverenosti naroda. Isto tako, najveći dio sociologije prihvaća društvenu nejednakost kao dugotrajan, ali ne i vječan ili neizmjenjiv društveni poredak.

Ipak, pitanje zbog čega se društvena nejednakost uporno obnavlja, u mnogim dijelovima svijeta i produbljuje, nema konačnog odgovora, kao ni predviđanja o kraju svih, ili barem najvećih društvenih nejednakosti. Neki autori suvremenu ekonomiju i društvo opravdano nazivaju „jednopočetnim“ stoga što toliko malen dio društva, od SAD-a do Ruande, uzima sve veći dio društvenog bogatstva na račun ubrzanog siromašenja i propadanja najvećeg dijela društva.

U nastavku ćemo sažeto prikazati interpretacije evolucije društva u svim trima teorijskim rodovima. Kao primjer velike teorije o evoluciji može se uzeti klasično djelo historijskog materijalizma *Materijalističko shvaćanje povijesti* iz 1927., čiji je autor Karl Kautsky (1854 – 1938). Djelo i autor imaju i posebnu političku težinu, budući da je Kautsky napustio

radikalno stajalište marksizma, kojem je pripadao prvenstveno zbog svoje privrženosti klasnoj analizi društva, i priklonio se evolucionizmu bliskoj njemačkoj socijaldemokraciji. Njegova temeljna tvrdnja glasi da su razvojni stupnjevi neizbježni, stoga rusku (boljševičku) revoluciju smatra preuranjenom. S druge strane Kautskyjevo je polazište više idealističko, odnosno kantovsko, nego materijalističko kao što je marksističko. On ističe da s čovjekom započinje nova vrsta evolucije u kojoj je pokretačka sila ljudska volja. Premda ekonomski razvitak nužno vodi u smjeru socijalizma i ukidanja svih klasa, taj je proces, premda svrhovit, jako dug i često ispunjen neizvjesnošću. Kautsky drži da je kršćanstvo izvorno komunistički revolucionarni pokret proletarijata, koji je međutim zamro urastanjem kršćanstva u klasne sustave srednjovjekovnog i novovjekovnog društva, što je opet, gledajući na duže staze, evolucijski neizbježno.

U Kautskyjevoj teoriji mogu se uočiti crte tipične za veliku teoriju: univerzalnost (odnosi se na gotovo sve društvene epohe), apstraktnost (temeljni pojmovi su klasa, evolucija, povijest i materijalizam), općenitost (glavna teza odnosi se na kršćanstvo, ne i na druge religije) i empirijska neprovjerljivost (nije moguće na primjer, empirijski testirati pretpostavku o širenju Kristova nauka o društvenoj jednakosti među nižim društvenim slojevima u Rimskom Carstvu). Slične crte ima i, može se slobodno reći, posljednja velika teorija historijskog materijalizma, Habermasova, koju je iznio u svom djelu *Prilog rekonstrukciji historijskog materijalizma*. On društvenu evoluciju definira kao proces učenja na individualnoj i društvenoj razini, kojim se stječu kompetencije (spoznajne, jezične, moralne, radne) u cilju ovladavanja složenim zadaćama u sve složenijim društvima. Pritom razlikuje tri razvojna stupnja društva i moralne svijesti: arhaički stupanj s imperativnim (zapovjednim) moralom, stupanj visokih kultura s konvencionalnim moralnim normama (kojih se pridržavaju gotovo svi članovi društva), i najzad moderno društvo, pravno uređeno, ali s postkonvencionalnim moralom koji društvene, pa tako i pravne norme, prihvaća uvjetno, reflektivno i kritički, što znači da je tek moderan čovjek sposoban mijenjati uvjete društvenog života. Sve dotle Habermasova se teorija malo razlikuje od Spencerove ili Durkheimove (kao i suvremene teorije reflektivne modernosti Ulricha Becka). Stoga se postavlja pitanje ima li u njoj mjesta za Marxovu ideju vodilju, naime klasnu borbu koja završava proleterskom revolucijom. Kao i Kautsky, i Habermas ostaje na crti socijaldemokracije pa višem stadiju društva umjesto revolucionarnog skoka pripisuje inovaciju i napredak. Inovacija rješava probleme, ali privremeno, budući da

Ovaj dio knjige donosi sažete prikaze relevantnih tekstova i autora uz pojedina poglavlja, koje autor i autorica te izdavač ove knjige nisu mogli uvrstiti u njihovim integralno prevedenim formatima zbog nemogućnosti isplate, za naše uvjete, prevelike naknade za autorska prava. Tekstovi za koje smo dobili odobrenja za objavljivanje uvršteni su u 3. dio knjige – Dodatke.

1. poglavlje Što je sve teorija i čemu teorija?

Na to pitanje ima mnogo različitih odgovora, zapravo onoliko koliko i različitih teorija, a moglo bi se reći i autora i autorica. Odabrat ćemo nekoliko primjera koji ukazuju na velik raspon oblika teorijskog mišljenja.

Odakle potječe čovjek?

Počnimo s filozofom Giorgiom Agambenom i njegovim tekstom „Taksonomije“.¹ On upozorava da je Carl Linné, jedan od utemeljitelja moderne biologije, uspostavio klasifikaciju živih bića u prirodi, pa tako i vrste *Homo* i njegovih srodnika, čime je ujedno pokušao, iako nije bio posve siguran u to što radi, objasniti razliku između čovjeka i majmuna. Nije htio, kako naglašava Agamben, stvar prepustiti teologiji, pa ni filozofiji. On je prvenstveno znanstvenik čiji je cilj povezati različite tipove živih bića, odnosno vrsta. Tako je otkrio *primate* kao vrstu polumajmuna ili poluljudi, nazvavši ih i *Antropomorpha* (čovjekolikima). Ipak ni to nije pomoglo da se iz prirodnoznanstvene perspektive pobliže objasni pojava čovjeka kao vrste. Valja uz Agambenove dodati i još jednu primjedbu, a odnosi se na već dugotrajnu i prilično bezuspješnu potragu za „karikom koja nedostaje“ (engl. *missing link*) između ljudi i majmuna. Ti su pokušaji bili otežani iz najmanje dvaju razloga. Prvi se odnosi na prikazivanje ljudske jedinice, iako doduše, u cilju što preciznijeg modeliranja razlika između tipova (ljudi), kao usamljene figure. Drugo, upravo je zato što su ljudi društvena bića povezana s drugima (ali i nekim životinjama) u zajednici i izvan nje, između *Homo sapiensa*, dakle naše (pra)vrste, i drugih podvrsta *Homo* umetnuo dugi niz prijelaznih ili mješovitih tipova, od *Homo habilisa* (sposobnog da se služi prednjim udovima kao rukama) do *Homo erectusa* (dvonošca s uspravnim hodom), da bi se zaključilo

¹ Agamben, Giorgio (2004). *The Open: Human and Animal*. Stanford: Stanford University Press, str. 36–38.

da razvoj čovjeka nije pravocrtan ne samo u kulturnom nego i biološkom pogledu. Osim toga, mnoge su jedinice koje spadaju bilo u „čiste“ ili „miješane“ tipove, živjele u nekoj zajednici ili u doticajnoj blizini s pripadnicima drugih zajednica – te su populacije slikovito nazvane „grmovi“, budući da koriste iste resurse (voda, hrana). Kako onda ustanoviti odakle je potekao biološki moderan čovjek (*Homo sapiens sapiens*) i je li to uopće moguće jednoznačno odrediti? Po svemu sudeći, umjesto izravnog odgovora, vjerodostojnije je pretpostaviti da potječemo iz mnogo širih ili brojnijih skupina, zajednica živih bića s vrlo složenim organizmima (ali i manjih organizama – zar nisu na primjer mnoge bakterije u ljudskom organizmu njegova najdjelotvornija zaštita od infekcije?) – nego što se prije mislilo.

Vratimo se na Agambenov tekst i stoga što on, slijedeći Linnéa, propituje smisao klasifikacije kao metode razlučivanja (prema razlikama) i grupiranja pojava (po sličnosti), u ovom slučaju čovjekolikih bića i samog čovjeka. Kako dakle objasniti razlike između čovjeka i životinje? Ta je razlika itekako značajna i upozoravajuća, ali u čiju korist? Evo na što nas, na kakav sudbonosni povijesni trenutak, upozorava Agamben: „Kada se razlika gubi i dva se termina ruše jedan na drugog – kao što se po svemu sudeći danas događa – razlika između bitka i ništa(vila), dopuštenog ili nedopuštenog, božanskog i demonskog također nestaje, a umjesto toga pojavljuje se nešto za što nam, čini se, nedostaje ime. Možda su koncentracijski i eksterminacijski logori također vrsta tog eksperimenta, ekstremna i monstruoza pokušaj odlučivanja o tome što jest, a što nije ljudsko, što je završilo odstranjenjem same mogućnosti distinkcije na njezinoj ruševini.“² Ipak, i ovakav zaključak morao bi se dopuniti, jer se više tiče čovjeka nego životinja. Naime Hitlera, nacizma, dakako ni konclogora, nema u životinjskom svijetu. To je zato što životinje nemaju dovoljno razvijenu inteligenciju da bi pravile oruđa i oružja radi uništavanja pripadnika svoje i drugih vrsta.

Ovakva razmišljanja govore u prilog potrebi za teorijskim razmatranjima stvarnosti i u biologiji i filozofiji i sociologiji. Međutim valja također primijetiti da teorija i ovaj put postavlja više pitanja nego što nudi odgovora. U tom manjku odgovora iščekuje se i odgovor na pitanje o mogućnostima čovjeka. Po svemu sudeći, čovjekov razvoj, umni i društveni, još nije dosegao stepenicu nužnu za stjecanje uvjeta za preobražaj koji bi išao u prilog i cijeloj vrsti i živom svijetu općenito. Daljnji umni razvoj može otkriti i druge dimenzije stvarnosti osim onih koje otkriva analitička znanost na temelju svojih empirijskih metoda i formalnoteorijskih modela. Društveni razvoj pak čeka svoj vjerojatno najvažniji trenutak, a to je otkrivanje neizmjenjnih prednosti trajnog

² *Ibid.*, 22.

mira umjesto čestog ratovanja. Uostalom, razdoblje formiranja vrste *Homo*, o kojoj piše Agamben, koje je trajalo nekoliko milijuna godina, ne poznaje masovno organizirana nasilja ili ratove. Ta uništavateljska strana čovjeka koja cijepa društvo na nepomirljive tabore i u konačnici teži (samo)uništenju nastupila je, ustvari, puno kasnije i to s razvojem civilizacije koja izvire iz nekoliko carstava (kineskog, egipatskog, sumerskog, Inka, Maja...) koja su mnogo više ratovala nego trgovala. Stoga je na mjestu Agambenovo pitanje što se ratom i smještanjem ljudi u logore doista hoće postići.

Kritička teorija - unutarnja kolonizacija

Sljedeći je primjer teorijske misli tekst Jürgena Habermasa „Zadaće kritičke teorije o društvu“³. Za njega je kritička teorija jedan od onih oblika spoznaje društva koji razlučuje stvaralačke i razaračke dimenzije čovjeka i društva. Zato je ista misao kritička spram čitavog raspona ljudskih postignuća. Uostalom, vidjeli smo da je i Agambenov pristup podrijetlu čovjeka kritičan na pomalo neočekivan način, dovodeći u pitanje uobičajeno razlikovanje između čovjeka i životinje, a kritička oštrica uperena je prema čovjekovim pogubnim navikama. Kritička teorija ponajprije je kritična prema kapitalističkoj modernizaciji. Ali, „(...) kritična je i prema suvremenim društvenim znanostima i prema znanstvenoj stvarnosti koju namjerava zahvatiti. Kritična je prema stvarnosti razvijenih društava utoliko što se u njima ne iskorištava potencijal za učenjem koji im je kulturno dostupan, nego se prepuštaju nekontroliranom porastu kompleksnosti. Kao što smo vidjeli, porast kompleksnosti sustava nasrće na neobnovljive zalihe poput kakve kvaziprirodne sile.“⁴ Ove je retke autor pisao 1970-ih povodom izmjena u zapadnonjemačkom zakonodavstvu kojima je cilj „porast monetarno birokratskog kompleksa“ i općenito „unutrašnje kolonizacije“ (njemačkog) društva koje bi, prema toj politici, u prvom redu trebalo služiti interesima profita. Iako Habermas na kapitalizam gleda evolucijski, kao na viši oblik društva u odnosu na prethodna, takvo društvo danas, upravo zbog svoje prerazvijenosti, gomila brojne nedostatke od kojih neki mogu u pitanje dovesti opstanak prirodne sredine i time samog čovjeka.

Takve procese naziva, prema Marxu, „realnim apstrakcijama“. To znači da se iz svijeta života, uslijed kolosalnog rasta samo onih oblika djelovanja koji koriste kapitalu i (njegovoj) političkoj (pre)vlasti – gubi jedan po jedan dio ljudske stvarnosti, najprije veliki dio tradicije, a potom i samog projekta

3 Habermas, Jürgen (1984). *The Theory of Communicative Action: A Critique of Functionalist Reason*, Volume 2. Boston: Beacon Press, str. 374–376.

4 *Ibid.*, 375.

- Dodatak 1: Maslić Seršić, Darja i Anton Vukelić (2012). „Vojislav Trifunović ili Tomislav Lučić: tko će se lakše zaposliti u Zagrebu? Testiranje diskriminacije po nacionalnoj i dobnoj osnovi metodom prirodnog eksperimenta“. *Revija za sociologiju*, 42 (1): 31–59. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. 195
- Dodatak 2: Calhoun, Craig i Michel Wieviorka (2017). *Manifest za društvene znanosti*. Preveo Rade Kalanj. Zagreb: TIM press, str. 11–25. 210
- Dodatak 3: Mouzelis, Nicos (2000). *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo?*. Prevela Suzana Kovačević. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 19–34. 219
- Dodatak 4: Heidtman, Joanna, Kinga Wysienska i Jacek Szmata (2000). „Positivism and Types of Theories in Sociology“ (Pozitivizam i tipovi teorija u sociologiji). *Sociological Focus*, 33 (1): 3–10 i 18–23. Abingdon: Taylor and Francis. Dodatak prevela Marija Šarić. 227
- Dodatak 5: Simmel, Georg (2014.) „Čovjek kao neprijatelj. Dva fragmenta jedne sociologije“. U: Vjeran Katunarić (ur.). *Kontrapunkti kulture*. Preveo Kiril Miladinov. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 287–294. 243
- Dodatak 6: Sekulić, Duško i Željka Šporer (2000). „Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj“. *Revija za sociologiju*, 31 (1–2): 1–3 i 18. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. 247
- Dodatak 7: Kautsky, Karl (1953). „The Decline of Communism“ (Propast komunizma). U: *Foundations of Christianity*. New York: Russell and Russell. Dodatak prevela Marija Šarić. 249
- Dodatak 8: Habermas, Jürgen (1990). „Prilog rekonstrukciji historijskog materijalizma“. U: Vjeran Katunarić (ur.). *Teorija društva u frankfurtskoj školi*. Preveo Slobodan Novakov. Zagreb: Naprijed, str. 547–562. 255
- Dodatak 9: Wallis, Steven E. (2010). „Toward a Science of Metatheory“ (Prema znanosti metateorije). *Integral Review*, 6 (3): 73–75. Dodatak prevela Marija Šarić. 263
- Dodatak 10: Supek, Rudi (1983). *Zanat sociologa: strukturalna analiza*. Zagreb: Školska knjiga, Zagreb, str. 12–20. 266
- Dodatak 11: Rawls, John (2015). *Teorija pravde*. Preveo Dragutin Hlad. Zagreb: Feniks knjiga, str. 42–50, 394–401. 271
- Dodatak 12: Calhoun, Craig i Michel Wieviorka (2017). *Manifest za društvene znanosti*. Preveo Rade Kalanj. Zagreb: TIM press, str. 31–33 i 40–44. 280
- Dodatak 13: Bourdieu, Pierre (2011). *Distinkcija: društvena kritika suđenja*. Prevela Jagoda Milinković. Zagreb: Antibarbarus, str. 431–435 i 439–443. 284

Darija Maslić Seršić, Aneta Vučkelić: Vojslav Trifunović ili Tomislav Lučić..., *Revija za sociologiju* 42 (2012), 1: 31-39

1. Uvod

Ime mi je Vojslav Trifunović, rođen u Zagrebu, nezaposlen. Poslao sam dvjestotinjak molbi za posao. Iako sam ispunjavao uvjete iz natječajja, na većinu nisam dobio odgovor ili su mi se samo zahvalili. Često se pitam na koliko natječajja su me izostavili samo zbog imena. Imam starijeg prijatelja Domagoja, četrdeset treća mu je na vratu. Ista situacija. On tvrdi da ga na većini oglasa, čim poslodavci vide njegove godine, odmah eliminiraju, kako se nema šanse zaposliti. Kaže da je gore njemu nego meni. Nisam siguran da je to točno. Inače je Domagoj u posljednje vrijeme nervozan i šutljiv...

U društvima koja sebe legitimiraju kao demokratska, diskriminacija je osjetljiva tema. Kao suprotnost proklamiranoj ideologiji ravnopravnosti i ljudskih prava, ova pojava najčešće »pluta« u sivoj zoni društva, neuhvaljiva, skoro podjednako policijskim i pravnim institucijama koliko i društvenim istraživačima. Diskriminacija je ponašanje koje se po pravilu temelji na predrasudama prema osobama koje pripadaju nekoj društvenoj skupini. Ona predstavlja kršenje normi, najčešće i zakona; odvija se prikriveno od očiju javnosti, institucija i istraživača. Obično su vidljive tek njezine posljedice u formi statističkih podataka o zastupljenosti pojedinih društvenih kategorija u različitim slojevima društva. No, podaci koji upućuju na neravnopravnu zastupljenost pojedinih skupina, ne moraju biti dokaz postojanja diskriminacije (Ofak, Slarc i Selo Šabić, 2006; Blank, Dabady i Citro, 2004). Diskriminacija je *aktualno ponašanje* prema pripadnicima druge skupine koje uključuje, uz mnoge druge oblike, ograničavanje pristupa resursima koji su dostupni na toj skupini. Za potrebe ove studije, definicija diskriminacije ograničit će se na ponašanja u kojima se član jedne skupine (nefavorizirana, najčešće označena kao manjima) tretira nepovoljnije nego članovi druge skupine (favorizirana, većina), a koji se nalaze u sličnoj situaciji, te stoga rpi nepovoljnije ili negativne posljedice. Ova definicija diskriminacije koristi se u mnogim područjima društvenih znanosti te se odnosi na jednak tretman osoba isključivo zbog njihove etničke, rodne ili druge pripadnosti. Spomenutu definiciju možemo podvesti pod diskriminaciju ne-jednakim tretmanom (engl. *Disparate Treatment Discrimination*), a kolidira u velikoj mjeri s kategorijom »manjerne diskriminacije« (Blank, Dabady i Citro, 2004; 39–54). Također, ovo je shvaćanje osnova i mnogih zakonskih definicija koje pokazuju da se zbog njihove pripadnosti određenoj skupini, različito tretiraju osobe u bitno sličnoj situaciji, a za što nema razumnog opravdanja, ili na ponašanja koja bez pravog razloga neke osobe ili skupine tretira nepovoljnije od drugih. Na primjeru zapošljavanja očito je kako je diskriminacija tek jedan od niza razloga zašto se pojedine osobe ili sku-

32

DOI: 10.5613/rzs42.1.2
UDK: 316.647.82:331.5(497.5)
Izvorni znanstveni rad
Prijmljenac: 6. 2. 2012.

Vojslav Trifunović ili Tomislav Lučić: tko će se lakše zaposliti u Zagrebu? Testiranje diskriminacije po nacionalnoj i dobnoj osnovi metodom prirodnog eksperimenta

Darija MASLIĆ SERŠIĆ

Objavak za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
darija.maslic@ffzg.hr

Anton VUKELIĆ

Objavak za sociologiju, Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
avukelic@ffzg.hr

Provedbom eksperimenta u prirodnim uvjetima ili metodom testiranja situacije autori su provjeravali jednakost prilika pojedinih skupina na tržištu rada. S pomoću *writing test* varijante metode ekvivalentnih parova ispitivali su postoji li pri zapošljavanju u Zagrebu diskriminacija osoba srpske nacionalnosti u usporedbi s njihovim hrvatskim parom, te četrdesetogodišnjaka u odnosu na dvadesetogodišnjake. Također, autore je zanimalo modernira li pojavu diskriminacije rod, razina obrazovanja i trenutna potražnja (deficitarnost) za određenim profilom. Rezultati istraživanja temelje se na testiranju dvaju uzoraka od po 173 natječajja objavljenih na internetskim portalima »MojoPosao« i »Posao.hr« te u dnevničkim novinama. Na objavljene natječajje slane su prijave ekvivalentnih parova kandidata koji su se razlikovali ili po nacionalnom identitetu ili po dobi, a praćeni su ishodi tih prijava kao zavisne varijable. Tri moguće kategorije ishoda bile su: pozitivan odgovor poslodavca izražen kroz poziv kandidatu da pristupi daljnjem postupku selekcije, negativan odgovor ili odbijena te, naposljetku, izostanak bilo kakve povratne informacije od poslodavca. Utvrđeno je postojanje diskriminacije i po nacionalnoj i po dobnoj osnovi već u prvom krugu odabira: kandidat čije ime i prezime asociira na srpsku nacionalnu pripadnost ima manje šanse za pozitivan ishod prijave od ekvivalentnog kandidata hrvatske nacionalne pripadnosti, a isto vrijedi i za četrdesetogodišnjake u odnosu na dvadesetogodišnjake. Razina obrazovanja i traženost određenog profila predviđaju ishod prijave za kandidate favoriziranih skupina, dok ishod natječaja za diskriminirane skupine posve ovisi o nekim drugim faktorima koji nisu zahvaćeni ovim istraživanjem. Osim spomenutih nalazima, rad se bavi i metodološkim pitanjima i daje preporuke za buduća slična istraživanja.

KLjučne riječi: diskriminacija, prirodni eksperiment, metoda ekvivalentnih parova, dob, Hrvati, Srbi, zapošljavanje

REVUJA ZA SOCIOLOGIJU 42 (2012), 1: 31-39

ISSN 0360-154X

31

pina teže zapošljavaju.¹ Pristrano ponašanje poslodavca pri odabiru kandidata za posao koje rezultira različitim šansama odabira ljudi istih radnih, ali različitih demografskih karakteristika, može se, u skladu s prethodnom definicijom, označiti kao diskriminacija pri zapošljavanju, tj. kao *različito tretiranje radnika zbog karakteristika koje nisu povezane s produktivnošću* (Arrow, 1998).

1.1. Metoda testiranja situacije korištenjem ekvivalentnih parova u istraživanju diskriminacije pri zapošljavanju

U istraživanjima diskriminacije koristi se cijeli niz metoda i instrumenata. Spomenimo samo neke: laboratorijski eksperimenti koji uključuju igranje uloga, ispitivanje stavova/prirasuda poslodavaca o pojedinim manjinskim/etničkim skupinama, izravno promatranje i analiza procesa zapošljavanja, intervjui s poslodavcima o praksi zapošljavanja i diskriminacije, etnografske studije osobnog iskustva, intervjui i izvještaji o osobama koje su žrtve diskriminacije (Bovenkerk, 1992). Najčešće zanjerkte pojedinih metodama vezane su uz sam način provedbe istraživanja koji se ne odvija u realnim uvjetima, što ograničava vanjsku valjanost rezultata te uz njihovu usredotočenost na pojedine slučajeve, a ne na sustavan uvid. Tako, primjerice, pri ispitivanju stavova² poslodavci daju društveno poželjne odgovore, pa često nije opravdano na temelju iskazanih stavova zaključivati o njihovu ponašanju. Etnografske studije,³ koje su nezaobilazne u istraživanju tako delikatnih pojava poput »neuitajlive«⁴ diskriminacije, zasigurno pružaju supitline i iznjanisrane spoznaje o tome kako se ona odvija i što doživljavaju pojedini akteri te ujedno nude šokantne priče koje vrlo lako emocionalno mobiliziraju javnost. Ipak, budući da se uglavnom temelje na kvalitativnom pristupu i analizi slučajja, one ne mogu odgovoriti na pitanje o razmjerima te pojave u društvu: je li to izoliran slučaj ili učestala pojava?

¹ Opsežna literatura pokazuje kako vjerojatnost zapošljavanja osobe na tržištu radne snage ovisi o kompleksnom nizu faktora te je nemoguće »optužiti«⁵ samo jedan od čimbenika kao uzrok nezaposlenosti pojedine osobe ili skupine. Izdvajamo: 1. *potrebe tržišta rada*; 2. *osobni kapitali nezaposlenih* (različite socioekonomske karakteristike – dob, rod, profesija itd.; sposobnosti, vrijednosti, iskustvo i sl.); 3. *društveni kapitali nezaposlenih* (veze i poznanstva); 4. *ograničenja traženja posla*; 5. *razina motivacije za poslom* kod nezaposlenih; 6. *razina intenziteta traženja posla i načina traženja*; 7. *diskriminacija* (Galeski, Mastić Seršić i Sverko, 2004).

² Diskriminacija, *nota bene*, jest čin, djelovanje, a ne stav (tada je riječ o diskriminacijskim stavovima).

³ Npr. svojevremeno kod nas vrlo čitana knjiga Günthera Walltraffa *Na samom dnu* (1986), u kojoj autor, koji se prerađuje u Turčinu, živopisno opisuje svu nepravdu i diskriminaciju koja se događala »gastarbajmerima«⁶ u tadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj.

Istraživanja diskriminacije metodom testiranja situacije (engl. *situation testing*) ili metodom ekvivalentnih parova pokušavaju izbjeći obje spomenute manjkavosti. Riječ je, zapravo, o provedbi eksperimenta u prirodnim uvjetima. Diskriminacija se propituje na način da se u realnoj situaciji koriste ekvivalentni parovi osoba koje su identične u svim karakteristikama osim u onoj za koju se pretpostavlja da može biti osnova diskriminacije. Najčešće su to etnička pripadnost, rod i dob, ali može se raditi i o drugim značajkama ljudi. Navedenom metodom opažamo stvarno ponašanje u realnim okolnostima, uz visok stupanj kontrole vanjskih faktora i osiguravanje unutarnje valjanosti istraživanja. Metoda ekvivalentnih parova primjenjuje se već četrdesetak godina u mnogim demokratskim zemljama, a provode je vladine i nevladine organizacije,⁷ instituti, pa čak, na vlastitu inicijativu, i velike korporacije (Bendick, 2007; Darity i Mason, 1998; Riach i Rich, 2002).⁸ Koliko nam je poznato, naše istraživanje prvo je takvo testiranje diskriminacije u Hrvatskoj.

Situacije u kojima se testira diskriminacija metodom ekvivalentnih parova mogu biti različite, a vrlo često je upravo riječ o zapošljavanju.⁶ Prilom, postoji nekoliko varijanti provedbe: (1) slanje isključivo pisanih aplikacija/molbi; (2) prijavljivanje na natječajne telefonate; (3) osobni odlazak i predaja pisane molbe; (4) osobni pristup te odlazak uvježbanih »glumaca«⁹ na intervjue s poslodavcima. Slanje pisanih aplikacija/molbi (engl. *writing test method*), koju smo koristili u našem istraživanju, često je korištena jer ne iziskuje velike financijske troškove i u relativno kratkom periodu može zahvatiti znatan broj natječaja, osobito danas kad se komunikacija odvija putem e-pošte. Dodana je prednost relativno uspješna kontrola razlika među članovima ekvivalentnog para. Njezin je osnovni nedostatak u tome što se ograničava na prvu fazu postupka zapošljavanja – na prvi krug selekcije ili odabira osoba koje će poslodavci pozvati u daljnji postupak. Tako ostaje nepoznat konačan ishod selekcije. Zbog toga je metoda slanja pisanih aplikacija korisna za detekiranje same pojave diskriminacije, ali ne i za određivanje njezinih razmjera. Oni često mogu biti podcijenjeni jer se temelje samo na podacima o diskriminaciji u prvom selekcijskom krugu koji nam govori o tome hoće li neka osoba uopće biti razmatrana kao kandidat za

⁴ Nevladine organizacije ponekad koriste metodu i kao valjani sudski dokaz u sporovima protiv korporacija u kojima je zamijećena diskriminacija.

⁵ Motiv kompanijama su i ekonomske naravi. Naime, diskriminacija u konačnici znači da »prolaze«⁷ kandidati zbog rasnih, etničkih ili sličnih preferencija a ne profesionalnih kriterija te s aspekta produktivnosti zaposlit će se manje kvalitetni i efikasni kandidati.

⁶ Metoda ekvivalentnih parova primjenjuje se i u području stanovanja – iznajmljivanja, usluga od dobivanja kredita, stipendija, zdravstvenih usluga, određivanja visine premija kod osiguranja i sl.

Kazalo

A

- Adorno, Theodor 22, 71–72, 218, 268–269
 Agamben, Giorgio 37, 129–131, 139, 144, 150
 AGIL 74, 222, 224
 akter
 – individualni 65, 221
 – kolektivni 64–65, 221–222
 – korporativni 49, 64–65, 156, 188
 – svrhoviti 65, 75, 100, 188
 Alexander, Jeffrey 111, 147, 223
 Althusser, Louis 41, 215, 219–220
 analiza
 – kombinirana 11
 – komparativna 30
 – kvalitativna 11, 73
 – kvantitativna 11, 73
 – metaanaliza 30, 34
 – sociološka 163
 Anderson, Stephen K. 80, 230, 240
 angažman 189, 210, 212–213, 215, 218, 281
 anomalija 150, 172
 antagonizam 244–245
 antipozitivizam 16, 41–42, 75, 169–170, 238
 apstraktnost 49, 61, 79, 161, 236
 Archer, Margaret 15, 24, 43, 107, 179–182, 185–186
 argument 152, 161, 181
 atribucija 285–286
 autoritet 152, 172, 233

B

- Beck, Ulrich 79, 111, 117, 217
 Bentham, Jeremy 266–267, 272
 Benzecry, Claudio E. 125, 186, 191
 Bhaskar, Roy 43
 bihevizizam 54, 89, 172
 birokracija 13, 96, 141, 184, 254
 Blau, Peter M. 24, 100, 104, 161, 163, 173–177, 190, 234
 Boudon, Raymond 39–40, 43, 105
 Bourdieu, Pierre 75, 86–87, 90–91, 94–97, 150, 184, 191–192, 194, 215, 223, 282, 284
 Brante, Thomas 24, 108–109, 179, 181, 182–186
 Burrawoy, Michael 111, 120

C

- Calhoun, Craig 194, 210, 280
 Castells, Manuel 111, 116
 Cohen, Bernard 235–239
 Coleman, James S. 49, 61, 63–65, 68, 74, 86, 91, 100, 105, 116, 134–135, 154–157, 161–162, 174, 186–191
 Comte, Auguste 41, 71, 78, 86, 94, 116, 125, 229, 269, 284

Č

- Čikaška škola 62, 214, 267, 283
 činjenica 59, 73, 89, 140, 173, 180, 217, 230, 264, 269, 272

D

- Darwin, Charles 18, 23, 46, 77–78, 82, 163, 165
 dedukcija 31, 85, 175–176, 238
 demokracija
 – američka 137
 – deliberativna 50, 114
 – liberalna 115–116
 – moderna 15, 78, 122
 – predstavnička 113
 – prosvijećena 12, 90
 – reprezentativna 113
 – socijaldemokracija 79, 121–123, 282
 diferencijacija 50, 146, 159, 175–176, 223, 225, 257, 265
 dijalektika
 – negativna 34, 72
 – pojedinac-društvo 269–270
 – teza-antiteza-sinteza 34, 86
 disciplina 11, 19, 59, 86, 119, 136, 148, 166, 168, 175, 189, 212, 214–215, 225, 231, 280, 281
 diskriminacija 137, 168, 195–207
 diskurs 22, 36, 43, 90, 119, 134, 139–140, 168, 177, 228, 286
 distanca 282, 284, 286
 distinkcija 31, 130, 140, 176, 192, 285, 287–288
 djelovanje
 – ciljno racionalno 151
 – društveno 8, 10, 12, 41, 63–65, 106, 144, 172, 192, 221

- ekonomsko 57, 121, 165
- individualno 13, 63, 106, 108, 221
- kolektivno 95, 105, 108, 215, 221, 278–279, 281
- komunikativno 40, 46, 49–51, 66, 168, 256
- političko 153, 165
- racionalno 63–64, 151
- svrhovito 13, 63, 75, 100, 189
- „dobro društvo“ 140–141
- doksa 284, 286
- domet 15, 19, 22–23, 29, 37, 39, 45, 49, 54, 65, 71–73, 75, 100, 121, 124–125, 136, 138, 142, 161, 165, 231–232, 235, 237, 239
- dominacija 143, 159, 163
- dominantna paradigma 170
- doživljaj 7, 267
- društvena pokretljivost
 - apsolutna 58, 97, 152
 - međugeneracijska 58, 149
 - relativna 58, 152
 - unutargeneracijska 149
 - uzlazna i silazna 58
 - vodoravna i okomita 58
- društvena stvarnost
 - domena ljudske aktivnosti 228
 - domena struktura 228
- društveno
 - činjenica 15, 89, 269
 - dinamika 30
 - djelovanje 8, 10, 12, 24, 41, 63–65, 106, 144, 172, 192
 - epoha 23–24, 33, 35, 47, 79, 87, 99, 155
 - fenomen 75, 110, 157, 181, 221
 - funkcija 41, 286
 - hijerarhija 57, 80, 95
 - institucija 42, 46, 271
 - integracija 49, 146, 149, 258, 262
 - kapital 64, 91, 95, 116, 161, 187–188
 - kategorija 32, 195, 268
 - klasa 16, 67, 80, 113, 141, 158, 285, 288
 - kohezija 47, 175
 - konstrukcija 31, 88
 - kontekst 19, 33, 166, 198–199, 225, 245, 255
 - mehanika 235
 - modernizacija 8, 74, 281
 - morfologija 269–270
 - nejednakost 21, 53, 56, 78, 137, 273
 - norme 63–64, 105, 107, 150, 261
 - obrasci 95
 - odnos 210, 247, 266–267, 269–270
 - organizacija 94, 227, 268
 - pojava 8, 14, 19, 37, 110, 186, 196, 233, 266–269
 - pokreti 68
 - pokretljivost 58, 97, 152–153
 - položaj 66, 160, 222, 274
 - ponašanje 196, 206, 269
 - poredak 30, 32–33, 48, 78, 95, 120, 157, 183, 228, 276, 286–288
 - pravednost 103
 - problem 20
 - proces 67, 87, 228, 268–269
 - promjena 13, 17, 30, 35, 119, 219, 247, 275
 - prostor 126, 285
 - racionalizacija 166–167
 - razmjena 100
 - razvoj 119, 130, 257, 260
 - realnost 117, 261, 266, 284, 288
 - savez 275–279
 - sklad 19
 - sloj 8, 11, 54–55, 57–58, 79, 107
 - solidarnost 33, 59, 91
 - sredina 101, 175
 - status 100
 - stereotipovi 31
 - stratifikacija 40, 53, 56, 80–81, 94, 96–97, 102, 137, 148, 163, 175, 190
 - struktura 17, 94, 109, 211, 227, 232, 247, 268, 284
 - stvarnost 93, 117, 230, 261, 266, 269, 284, 288
 - sukob 20, 97
 - sustav (sistem) 132, 142, 144, 155, 219, 221, 257–261, 272–274
 - zajednica 17, 65
 - zakon 220
 - zbilja 16, 89, 107, 117, 120, 145, 158, 178

društvo

 - civilno društvo 185, 281
 - etatiističko-socijalističko 54
 - idealno 14, 115–117
 - individualističko 101, 106
 - industrijsko 47, 220
 - klasno 116, 255
 - liberalno-kapitalističko 54
 - lovačko-sakupljačko 57, 80
 - moderno 79, 259
 - postsocijalno 65
 - privatno 276

država blagostanja 146

Durkheim, Emile 15, 21, 33, 40–41, 46–47, 59, 78–79, 86, 89, 91, 94, 101, 105–106, 108, 116, 122–123, 164, 172, 174–176, 180–181, 213–214, 267–269, 284, 287

E

Eisenstadt, Schmucl Noah 19, 50, 111

ekonomija

 - kapitalistička 96
 - razmjene 191

eksploatacija 19, 55, 92, 164, 254, 259